

Journal of Natural Science

*No1 (6)
2022*

<http://natscience.jspi.uz>

<u>ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ</u>	<u>ТАҲРИРИЯТ АЪЗОЛАРИ</u>
Бош муҳаррир – У.О.Худанов т.ф.н., доц. Бош муҳаррир ёрдамчиси-Д.К.Мурадова, PhD, доц. Масъул котиб- Д.К.Мурадова	1. Худанов У.О. – ЖДПИ Табиий фанлар факултети декани, т.ф.н., доц.2. Шилова О.А.-д.х.н., профессор Института химии силикатов им. И.В. Гребенщикова Российской академии наук (ИХС РАН)3. Маркевич М.И.-ф.ф.д. проф Белорусия ФА4. Elbert de Josselin de Jong- профессор, Niderlandiya5. Кодиров Т- ТТЕСИ к.ф.д, профессор6. Абдурахмонов Э – СамДУ к.ф.д., профессор7. Насимов А– СамДУ к.ф.д., профессор8. Сманова З.А,-ЎзМУ к.ф.д., профессор9. Султонов М-ЖДПИ к.ф.д,доц10. Яхшиева З- ЖДПИ к.ф.д, проф.в.б.11. Рахмонкулов У- ЖДПИ б.ф.д., проф.12. Мавлонов Х- ЖДПИ б.ф.д., проф13. Муродов К-СамДУ к.ф.н., доц.14. Абдурахмонов Ғ- ЎзМУ фалсафа фанлари доктори (кимё бўйича) (PhD), доц15. Хакимов К – ЖДПИ г.ф.н., доц.16. Азимова Д- ЖДПИ фалсафа фанлари доктори (биология бўйича) (PhD), доц17. Юнусова Зебо – ЖДПИ к.ф.н., доц.18. Гудалов М- ЖДПИ фалсафа фанлари доктори (география фанлари бўйича) (PhD)19. Мухаммедов О- ЖДПИ г.ф.н., доц20. Хамраева Н- ЖДПИ фалсафа фанлари доктори (биология фанлари бўйича) (PhD)21. Рашидова К- ЖДПИ фалсафа фанлари доктори (кимё бўйича) (PhD), доц22. Муминова Н-ЖДПИ к.ф.н., доц23. Мурадова Д- ЖДПИ фалсафа фанлари доктори (кимё фанлари бўйича) (PhD), доц24. Инатова М- ЖДПИ фалсафа фанлари доктори (кимё фанлари бўйича) (PhD)
Муассис-Жиззах давлат педагогика институти	
Журнал 4 марта чиқарилади (ҳар чоракда)	
Журналда чоп этилган маълумотлар аниқлиги ва тўғрилиги учун муаллифлар масъул	
Журналдан кўчириб босилганда манбаа аниқ кўрсатилиши шарт	

Жиззах давлат педагогика институти Табиий фанлар факултети

Табиий фанлар-Journal of Natural Science-электрон журнали

[/http://www.natscience.jspi.uz](http://www.natscience.jspi.uz)

EUPHORBIA L. (SUTLAMA) TURKUMINING O’RGANILISH TARIXI

Soatova Dilfuza Baxtiyor qizi-magistr

Jizzax davlat pedagogika instituti

Karimov Farxod Isomiddinovich- biologiya fanlari doktori, dotsent

O'zbekiston Respublikasi Botanika instituti

Annotatsiya. Ushbu maqolada *Euphorbia* L. (sutlama) turkumining geografik, taksonomik va dorivorlik sususiyatlariga doir adabiyotlar tahlili berilgan.

Kalit so'zlar: *Euphorbia* L., Sutlama, turkum, turkumcha, tur, taksonomiya, tanin, dorivor, tahlil.

Аннотация. В данной статье представлен анализ литературы по географическим, таксономическим и лечебным свойствам(молочая) *Euphorbia* L.

Ключевые слова: *Euphorbia* L., Малочай, род, подрод, вид, таксономия, танин, лекарство, анализ.

Annotation. This article provides an analysis of the literature on the geographical, taxonomic and medicinal properties of *Euphorbia* L.

Keywords: *Euphorbia*, genus, genus, genus, taxonomy, tannin, drug, analysis.

Euphorbia L. (Sutlama) turkumi Euphorbiaceae Juss. oilasiga mansub, 2000 ga yaqin turga ega (Govaerts va boshqalar, 2000) va turlari soni bo'yicha eng yirik gulli o'simliklardan biri hisoblanadi. Uning vakillari barcha qit'alarda (Antarktidadan tashqari) tropiklardan tortib to baland kengliklarga qadar tarqalgan, ular hayot shakllarining xilma-xilligi bilan ajralib turadi, ular bir qator o'simliklar jamoalarining shakllanishida, ayniqsa qurg'oqchil mintaqalarda muhim rol o'ynaydi. Ularning ko'pchiligi amaliy jihatdan muhim bo'lib, xalqaro miqyosda himoyaga olingan[10].

Sutlama turkumi turlarining vatani Afrikaning subtropiklari hisoblanadi. O'simlik tropik, mo'tadil va subtropik iqlimlarda uchraydi. Ko'pincha sutlama subtropik hududlarda keng tarqalgan. Tropik va sovuqroq hududlarda kamroq turlar o'sadi[5].

Bu turkum vakillari poyasi tik yoki yonboshlab o'sadigan, bazan yo'g'on, sersut, bargsiz, ba'zan tikanli va har xil shakldagi daraxt, buta va o't o'simliklardir. Ular tropik, subtropik va o'rta mintaqalarda tarqalgan. O'zbekistonda turkumning 34 ta turi o'sadi [3].

Sutlama xalq tabobatida qadimdan qo'llaniladi. Sutlamaning ikkinchi nomi - eforbiya. Bunday ilmiy nom o'simlikka miloddan avvalgi 54-asrda yashagan kishi sharafiga berilgan. Sutlamaning shifobaxsh xususiyatlarini kashf etgan sud tabibi Eforbus uni birinchi bo'lib dorivor maqsadlarda ishlatgan[9].

Euphorbia turkumiga mansub o'simliklar uzoq vaqtdan beri ma'lum bo'lib, ularning ko'pchiligidan insonlar tomonidan turli sohalarida ishlatilgan. Ushbu turkumning turlari haqida Teofrast "O'simliklar bo'yicha tadqiqotlar" (Theophrastus, 1951) asarida 6 turini keltirgan[9].

Binar nomenklaturani qabul qilishdan oldin ham, Linnaeus *Euphorbia* turkumi bo'yicha maxsus ish tayyorlagan (Linnaeus, 1752). “Plantarum species” ning birinchi nashrida (Linnaeus, 1753) ushbu turkumga bag'ishlangan bo'limning mazmuni, zaruriy o'ziga xos qo'shimchalar bilan bayon etgan. Unda *Euphorbia* turkumining faqat 56 turi (ya'ni, uning haqiqiy tur tarkibining taxminan 2-3%) tasvirlangan, ulardan 29 tasining zamonaviy tahlili ushbu ishda batafsil o'rganilgan[7].

XVIII asrning ikkinchi yarmi - XIX-asrning boshlari bu turkumning yangi turlarini jadal tavsiflash davri bo'ldi. Shuni ta'kidlash kerakki, o'sha paytdagi ba'zi turlar Linneygacha bo'lgan davrlardan ma'lum bo'lgan boshqa umumiy nomlar ostida ham tasvirlangan. XIX asr boshlarida to'plangan materialni tizimlashtirishga birinchi urinishlar amalga oshirildi. Shunday qilib, C. H. Persoon (1806) sharhida Eforbiyaning 156 turi berilgan. Haworth (1812) etdor o'simliklarni ko'rib chiqishda *Euphorbia* bo'linishini qabul qildi[9].

XIX asrning birinchi yarmida bir qator mintaqaviy tadqiqotlar va floralar nashr etildi, ular asosan Evropa hududiga taalluqli bo'lib, unda turkumning batafsil tizimini (uning keng tushunchasi bilan) yaratishga urinishlar bo'lib, uni turkum darajasiga olib chiqdi (Roepert, 1824, 1828; Dumortier, 1827; Reyxenbax, 1830-1832; WDJ Koch, 1837 va boshqalar)[8].

Euphorbia turkumi uzoq vaqtdan beri dunyoning ko'plab tadqiqot markazlarida faol o'rganilgan (Proxanov, 1949, 1964; Dressler, 1962; Yablonskiy, 1973-1974; Xassal, 1977; Subils, 1977; Radklayf-Smit, 1982, 1985, 1986, 2001; Huft, 1984; Karter, 1985, 1994; Gilbert, 1987, 1994; Benedi va Orell, 1992; Ma, Vu, 1992; Steinmann, 1996; Molero va boshqalar, 1996; Park, 1998 yil; Haevermans va boshqalar, 2004; Baykov, 2007; Binojkumar, Balakrishnan, 2009 va hokazo)[7].

Euphorbia turkumining taksonomiyasini olib borilgan ishlardan P.E Boissier(1862) ning olib borgan tadqiqoti eng muhim sanaladi. Olim *Euphorbia* turkumini tahlili haqida umumiy ma'lumot beradi. Unga ko'ra, *Euphorbia* turkumi 27 turkumcha 693 turni o'z ichiga oladi[10].

Turkumning qayta tahlil qilinishi SSSR florasida Ya. I. Proxanov tomonidan amalga oshirilgan[5;6].

Keyingi yillarda, Гельтман Д.В. Esula turkumchasini tahlil qilish bilan birga *Euphorbia* turkumini zamonaviy tahlil etgan[9].

Mazkur turkum turlari to'g'risidagi batafsil ma'lumotlar O'rta Osiyo va O'zbekiston hududiga tegishli ilmiy ishlarda keltirilmagan. Ko'p tomli “O'zbekiston

florasi” monografiyasida Euphorbiaceae oilasining konspekti V. K. Paziy tomonidan berilgan unga ko’ra, turkumga oid 33 tur aks etgan [4].

Turkum turlarining dorivorlik xususiyatlarini o’rganish olimlar nazaridan chetda qolmadi. XX asr oxirlarida T.Yoshida, T.Okuda va boshqa bir qator yapon olimlari tomonidan Euphorbiaceae oilasiga kiruvchi o’simliklarning tanninlarini o’rganish ishlari jadal olib borilib, ulardan bir qatorda yangi dimer va oligomer ellagotanninlar ajratib olingan. Tanninlarning antioksidantlik xossasiga hamda viruslarga, shu jumladan, OITS ga qarshi samarali faollikka egaligi aniqlangan.

O’zbekiston fanlar akademiyasi Bioorganik kimyo institutida turkum turlarining dorivorlik xususiyatlari o’rganilib, ulardan gripp va OITS ga qarshi ta’sir ko’rsatuvchi 8 ta yangi modda ajratib olingan. Bu turlar quyidagilar: *Euphorbia sequieriana* Neck., *Euphorbia rosularis* (A.Teod), *Euphorbia helioscopia* L., *Euphorbia turkestanica* Rgl., *Euphorbia jaxartica* Prokh., *Euphorbia triodonta* Prokh., *Euphorbia Kudrjashevii* (Pazij) Prokh., *Euphorbia glomerulans* Prokh.[1].

“O’zbekistonning dorivor o’simliklari: ularning o’tmishi, buguni va kelajagi” deb nomlangan O.Q. Xojimatovning maqolasida *Euphorbia jaxartica* Prokh.–Jonon (o’zb.). o’simligining dorivorligi keltirilgan. Yani, bu o’simlik ildizi qaynatmasi kuchli surgi dori xususiyatlarga ega. Yangi uzilgan o’simlikning sutli sharbati yiringli yaralarni, husunbuzarni yo’q qiladi. Qo’tirni va xar hil toshmalarni davolaydi. Qurtilgan va maydalangan ildizi xavfli yaralarni hamda sifilisni davolaydi[12].

Rossiyaning Yevropa qismining janubiy hududlarida, Kavkazda va Markaziy Osiyoning janubida ekinlar orasida o’suvchi begona o’tlardir. Ba’zan don ekinlari orasida, shuningdek, sug’oriladigan bug’doy va paxta maydonlarida ham uchraydi. Yovvoyi o’t sifatida u unchalik ahamiyatga ega emas (Nikitin, 1957). Adabiy manbalarning hech biri bu turni sobiq SSSR hududida zararli yoki asosiy begona o’t sifatida ko’rsatmaganligi sababli, biz ushbu turni zararli deb ajratmaymiz[3].

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Абдулладжанова Н.Г. Euphorbiaceae oilasiga kiruvchi va tarkibida tannin saqlovchi bo’shqa istiqbolli o’simliklar polifenollari hamda ular asosida dori vositalarini yaratish. Док.дисс. Т.2015 й. 5-20 б.
2. Насимова Т.Сем. Euphorbiaceae – молочайные // Определитель растений Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1983. – Т. 7. – С. 47–79.
3. Никитин В.В. Сорные растения флоры СССР. Л.: Наука, 1983. 454с
4. Пазий В.К.Сем. Euphorbiaceae – молочайные // Флора Узбекистана. – Ташкент: Изд-во АН Узбекской ССР, 1959. – Т. 4. – С. 82–123.
5. Проханов Я.И. Систематический обзор молочаев Средней Азии. – М.-Л.: Гос. хим.-техн. изд-во, 1933. – 241 с.

6. Проханов Я.И. Род молочай – *Euphorbia* L. // Флора СССР. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – Т. 14. – С. 304–495.
7. Geltman D. V. Taxonomic notes on *Euphorbia esula* (Euphorbiaceae) with special reference to its occurrence in the east part of the Baltic region // *Ann. Bot. Fennici.* — 1998. — Vol. 35, № 2. — P. 113–117.
8. Geltman D. V. Typification of *Euphorbia pilosa* L. (Euphorbiaceae) // *Taxon.* — 2007. — Vol. 56, № 3. — P. 947–948.
9. Geltman D. V., Berry P. E., Riina R., Peirsson J. Typification and synonymy of the species of *Euphorbia* subgenus *Esula* (Euphorbiaceae) native to the United States and Canada // *J. Bot. Res. Inst. Texas.* — 2011. — Vol. 5, № 1. -P. 143–151.
10. Boissier E. *Flora Orientalis.* – Genevae et Basileae, Lugduni: H. Georg, 1879. – Vol. 4. – 1276 p.
11. Govaerts R., Frodin D., Radcliffe-Smith A. World checklist and bibliography of Euphorbiaceae (with Pandaceae). – Kew: Royal Botanic Gardens, 2000. – Vol. 2. – P. 417–921.
12. Michiho, I. and Khojimatov, O. (2019) "Medical plants of Uzbekistan: their past, present and future, " *Scientific Journal of Samarkand University:* Vol. 2019. –P. 48-53.